

Toimenpiteet Suomessa nootin johdosta syksyllä 1961

Ulkoasiainministeriön poliittisen osaston päällikkö Jaakko Hallama sai ensiksi tiedon Moskovassa 30.10.1961 Suomelle toimitetusta nootista. Hän toimi presidentin ulkomaanmatkan aikana ministeriössä vanhimpana. Alustava suomennos valmistui parin tunnin kuluttua.

Puolustusvoimain komentaja, jalkaväenkenraali Sakari Simelius sai nootista tiedon tuoreeltaan Moskovasta sotilasasiamiehen eversti Kauko Pöyhösen puhelinsoitolla. Tämä mainitsi, että neuvottelut koskisivat rajojen turvaamista. Mitään muuta kautta ei informaatiota puolustusvoimien johdolle tullutkaan. Puolustusministeri Lars Björkenheim, joka oli matkalla Hämeenlinnassa, jäi tavoittamatta ja sai tiedon nootista vasta radion iltauutisista.

Ulkoministeriö ei kokonaiseen vuorokauteen kertonut nootista mitään puolustusvoimien johdolle. Pääesikunnassa ihmeteltiin, miksi asia pyrittiin heiltä salaamaan, vaikka kysymys oli selvästi sotilaspoliittisesta asiasta. Kriisitunnelmaa puolustusvoimien johdossa lisäsi myös parin tunnin kuluttua nootin saapumisesta tullut tieto Neuvostoliiton räjäyttämästä yli 50 megatonnin pommista Novaja Zemljalla. Kyseessä oli historian voimakkain räjäytys, josta seuraava laskeuma alkoi kohta levitä Pohjois-Suomeen. Seuraavana aamuna (31.10.) puolustusvoimain komentajan luona pidetyssä neuvottelussa todettiin, että omia valmisteluja valmiuden kohottamiseksi ja tilanteen analysoimiseksi jatkettaisiin.

Hallituksen ulkoasiainvaliokunta kokoontui 31.10. kello 13.00. Tiedettiin, että ulkoministeri Karjalainen palaa Suomeen ja presidentti jatkaa sovittua vierailuohjelmaansa 3.11. asti.

Puolustusneuvoston suosituksesta perustettu, yya-sopimuksen johdosta ehkä tulevia neuvotteluja valmistelevaan määrätty toimikunta ei ollut ehtinyt aloittaa toimintaansa ennen nootin tuloa. Sen muodostamisesta oli puolustusministeriö antanut määräyksen kirjeellä 13.10.1961. Toimikunnan puheenjohtajaksi oli määrätty kenraaliluutnantti Aatos Maunula.

Ulkoasiainministeriötä edusti Jaakko Hallama. Tehtävänä oli "tutkimuksen suorittaminen yhteistyö- ja avunantosopimuksen mahdollisessa kriisivaiheessa edellyttämässä neuvotteluissa kysymykseen tulevista seikoista".

"YA-toimikunnan" ensimmäinen kokous oli määrä pitää vasta 8.11. mutta nootin tulon johdosta se kutsuttiin koolle 1.11. kello 11.00. Toimikunta päätti laatia jo seuraavaksi päiväksi (2.11.) muistion presidenttiä varten.

Ulkoministeri Karjalainen palasi Helsinkiin 1.11. kello 17. Heti lentoasemalla hän antoi lausunnon, joka oli tarkoitettu rauhoittamaan mielialoja: Presidentin matka oli ollut menestys ja jatkuisi normaalisti loppuun asti, eikä noottia ollut tarpeen ryhtyä kommentoimaan.

Karjalainen muisteli ensimmäisiä toimiaan ja vaikutelmiaan paluunsa jälkeen: "Helsingissä vallitsi hermostunut tunnelma. Selostin Kekkonen matkaan ja noottiin liittyviä kysymyksiä hallitukselle, eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle ja maalaisliiton eduskuntaryhmälle. Ulkoministeriö analysoi ja pohti korkeapaineella nootin sisältöä. Arvio suuntautui heti painottamaan nootin kytkeytymistä kansainväliseen tilanteeseen. Nootin pääosa käsitteli Saksan liittotasavallan asemaa NATOssa sekä Tanskan ja Norjan tiivistyvää yhteistyötä länsisaksalaisten kanssa."

Karjalaisen kertoman perusteella saa käsityksen, että hallinnonhaarojen välillä vallitsi melkoisia näkemuseroja: "Ulkoministeriön käsityksen mukaan nootin tavoitteet olivat puhtaasti poliittiset. Sen oletettiin liittyvän Neuvostoliiton pyrkimyksiin solmia rauhansopimus DDR:n kanssa ja ehkä haluun saada Suomi mukaan sen allekirjoittajaksi." Puolustusvoimien johdossa arvioitiin, että "Suomen ilmatilan valvonta sekä mahdollisesti Lapin puolustus olivat ainoat Suomen sotilaalliseen valmiuteen liittyvät tekijät, joilla saattoi olla merkitystä Neuvostoliiton kannalta. Sotilaiden esityksissä todettiin, että Suomen tärkeimpien puolustushaarojen suorituskykyä voitaisiin parantaa nopeimmin hankkimalla taistelukalustoa Neuvostoliitosta... Puolustusministeri Lars Björkenheim esitti, että Moskovaan lähtevässä valtuuskunnassa pitäisi olla myös sotilasasiantuntijoita... Noottikriisin aikaan kenraalit olivat hyvin huolestuneita ja touhukkaita. He kiirehtivät kaikin tavoin sotilaallisia neuvotteluja, joita poliittinen johto nimenomaan halusi välttää."

Ulkoasiainministeriön piiriin oli siis jäänyt vahva vaikutelma "sotilaiden innokkuudesta ryhtyä neuvotteluihin". Tämän vaikutelman todenperäisyyttä on vaikea varmentaa, mutta syntyneessä tilanteessa aktiivisuudelle löytyy muitakin selityksiä kuin pelkkä "innokkuus" tai "väärinkäsitykset". Koko kesän jatkunutta suurvaltojen välistä kriisiä ja asevoiman käytöllä uhkailua oli pääesikunnan piirissä seurattu kasvavalla huolella. Kun siihen liittyi tieto Neuvostoliiton jo alkaneesta painostuksesta erityisesti Suomen ilmapuolustuksen kohentamiseksi, on ymmärrettävää, että asioita katsottiin jo valmiiksi eri perspektiivistä kuin ulkoasiainministeriössä. Puolustusvoimain komentajan kannanotoista ei kuitenkaan ole luettavissa innokkuutta neuvotteluihin vaan ensi sijassa huoli siitä, että Suomen puolustusvalmius -- lähinnä ilmapuolustuksen silloinen heikko taso -- ei kestäisi Neuvostoliiton kritiikkiä ja siitä ehkä seuraavia vaatimuksia saada tuoda omia valvonta- ja torjuntajärjestelmiään Suomeen. Viime kädessä noottikriisin erikoinen tausta ja luonne antoivat aiheen kahden hallinnonhaaran keskinäisille epäluuloille.

Ulkoasiainministeriön poliittisen osaston päällikkö Jaakko Hallama kirjoitti ministerilleen muistiot, joissa pohdittiin nootin tarkoitusperiä. Hänen mukaansa nootissa ei ollut suoranaista syytettä Suomelle toiminnasta ystävällisten naapurisuhteiden vastaisesti. Siitä tosiasiaa kannatti lähteä liikkeelle. Hän suositti vastaamista noottiin pikaisesti ja kohteliaasti heti presidentin paluun jälkeen. Silti oli tarpeen olla tunnustamatta, että mainittu hyökkäyksen uhka olisi olemassa. Konsultaatioihin voitaisiin ryhtyä tuolta pohjalta.

Presidentti Kekkonen saapui Helsinkiin 3. marraskuuta puolen päivän aikaan ja kutsui parin tunnin kuluttua luokseen pääministeri Martti Miettusen ja ulkoministeri Karjalaisen selvittämään tilannetta ja kommentoimaan valmisteilla ollutta puhetta. Karjalaisen mukaan Kekkonen puheluonnokseen sisältyi kohta, jossa hän sanoi kieltäytyvänsä sekä konsultaatioista että presidenttiehdokkuudesta. Tämä "uhkaus" kuitenkin poistettiin puhetekstistä. Kahden päivän kuluttua (5.11.) Kekkonen piti radiossa huolellisesti valmistelemansa puheen, jossa hän vältti suoraa kannanottoa noottiin, mutta sen sijaan painotti dramaattisesti ulkopoliittikkansa ydinajatuksia: "Valtiollisen työskentelyni paras osa kristallisoituu Suomen puolueettomuuspolitiikan toteuttamiseen. Siihen sisältyy elämäntyöni. Tämän politiikan säilyttämiseksi ja vahvistamiseksi työskentelen viimeiseen hengenvetooni saakka." Sen jälkeen hän moitti poliittisia vastustajiaan sanoen, että ulkopoliittikkaa "eivät kykene kansan onneksi hoitamaan poliittiset diletantit eikä heidän ulkopoliittikkassaan aina epäonnistuneet taustavoimansa." Max Jakobsonin mukaan "puolueettomuuspolitiikalla" Kekkonen tarkoitti maan itsenäisyyttä ja "diletanteilla" Honkaliittoa.

Kekkosen pyrkimyksenä oli välttää sotilaallisia neuvotteluja mutta siten, ettei Neuvostoliitto tuntenut itseään loukatuksi. Suostuminen sotilaallisiin neuvotteluihin olisi merkinnyt hyökkäyksen uhan olemassaolon tunnustamista ja tulkintaoikeuden antamista Neuvostoliitolle. Sitä ei kuitenkaan sopinut sanoa suoraan eikä ainakaan julkisesti, joten asian hoito oli edullista jättää presidentti Kekkosen henkilökohtaisen salaisen diplomatian varaan. Osittain näistä syistä valtioneuvostolle, sotilasjohdolle tai eduskunnalle ei annettu juuri mitään itsenäistä roolia kriisin hoidossa. Mainitut periaatteet Kekkosen kirjautti myös ulkoasiainministeriössä laadittuun salaiseen muistioon "Torjunnan päälinjat". Toinen merkittävä syy Kekkosen valitsemaan menettelyyn lienee ollut kriisin liittyminen suoranaisesti hänen uudelleenvalintaansa.

Puolustusvoimain komentajan johdolla oli tehostettu valvontaa ja tiedustelua sekä tarkistettu puolustussuunnitelmien ajanmukaisuutta. Näyttäviin valmiustoimiin puolustusvoimissa ei kuitenkaan ryhdytty. Simelius luovutti 13.11. presidentti Kekkoselle pääesikunnassa viimeistellyn muistion "Näkökohtia nootin johdosta", jossa oli selostus tilannekuvasta, valmiudesta, hankintatarpeista ja muista tarvittavista toimista, ja hän puolestaan sai presidentiltä muistion "Torjunnan päälinjat". Sen mukaan sotilaallisia konsultaatioita tuli pyrkiä välttämään kaikin keinoin eikä myöskään sotilaallista toimintavalmiutta tullut lisätä, jotta ei tunnustettaisi edes epäsuorasti sotilaallisten konsultaatioiden tarvetta.

Samoihin aikoihin ulkoministeri Karjalainen palasi Moskovasta, jonne hänet oli 10.11. lähetetty tiedustelemaan ulkoministeri Gromykolta lisäselvityksiä nootin johdosta. Helsingissä suurlähettiläs Zaharov oli jo 6.11. vihjaissut Karjalaiselle, että sotilaalliset konsultaatiot voidaan ehkä siirtää vaalien jälkeen. Gromyko sen sijaan pysyi jyrkkänä sekä kertoi kansainvälisen tilanteen olevan vakavan ja "sotilaiden vaativan pikaisesti neuvotteluja. Silti hän tiedusteli Karjalaisen kertoman mukaan, "miten Neuvostoliitto voisi saada 'poliittisen varmuuden' siitä, että Suomen ulkopoliittikka jatkuu linjalla, joka takaisi, että sotilaskonsultaatioita ei tarvittaisi." Gromyko sanoi myös, ettei ole aikaa odottaa heinäkuussa 1962 pidettäviä eduskuntavaaleja. Karjalainen kirjoitti sittemmin muistelmiinsa: "Gromykon kanssa käyty keskustelu ei ratkaissut nootikriisiä, mutta se oli Suomelle tärkeä välitavoite."

Heti Helsinkiin paluunsa jälkeen 13.11. Karjalainen selvitti tilannetta hallitukselle, presidentille ja eduskuntaryhmille. Seuraavana päivänä (14.11.) presidentti Kekkonen päätti hajottaa eduskunnan ja määräsi uudet vaalit pidettäväksi helmikuun 1962 alussa. Neuvostoliitto vastasi 16.11. uudella nootilla, jonka mukaan neuvotteluja oli kiirehdittävä. Kuitenkin heti seuraavana päivänä suurlähettiläs Zaharov välitti Helsinkiin tiedon, että paras tapa selvittää asia olisi presidentti Kekkosen matka tapaamaan Nikita Hrushtshevia Novosibirskiin seuraavan viikon lopulla.

Myös puolustusvoimain komentajalle oli jo käynyt selväksi, että kyseessä oli ennen kaikkea Kekkosen uudelleenvalinnan varmistaminen. Simelius sai 14.11. sitä koskevan tiedon puolustusministeriltä.

Kuitenkin Suomen sotilasjohdossa tilanne nähtiin yhä vakavana. Eri teitä oli saatu tietoja, että kysymys oli todella ilmapuolustuksen vahventamisen tarpeesta eikä siitä selvittäisi ilman näyttäviä toimia. Valmistelujen kohteeksi nousi entistä selvemmin torjuntahävittäjien ja ilmatorjuntaohjusten hankinta. Puolustusvoimain johto ei pitänyt kriisiä ratkaistuna, vaikka valtioneuvoston suunnalta tihkui sellaisia tietoja Karjalaisen paluun jälkeen.

Kansainvälinen ja kotimainen lehdistö oli heti nootin tulosta lähtien kirjoitellut tilanteesta hälyttävään sävyyn. Ulkoasiainministeriön silloinen lehdistöpäällikkö Max Jakobson on kertonut lähes talvisodan ajan tapaisesta tunnelmasta Helsinkiin rynnänneiden toimittajien keskuudessa. Erityinen ongelma oli jälleen Ruotsin lehdistö, sillä sen välityksellä sekä oikeat tiedot että villit huhut levisivät myös muualle. Sen sijaan diplomaattiteitse ei Suomeen saapunut kovin uhkaavan tuntuista tietoja. Etenkin Ruotsin hallitus tuntui ymmärtävän hyvin Suomen aseman ja hallituksen valitseman rauhoittavan taktiikan. Norjalaiset, joita myös nootti suoranaisesti koski, pyrkivät jyrkästi torjumaan siinä esitetyt väitteet. Yhdysvalloista tuli Suomelle kehotuksia pysyä lujana Kremlin vaatimusten edessä, mutta se ei ollut yllätys.

Suurlähettiläs Wuori kutsuttiin Helsinkiin selostamaan tilannetta. Hän oli tullut entistä pessimistisemmäksi tilanteen kehityksen suhteen ja arvioi, ettei sotilaallisia neuvotteluja voitaisi välttää. Siitä edelleen ajauduttaisiin sotilaallisen yhteistyön tielle ainakin ilmapuolustuksen alalla. Toisaalta Wuorella oli 17.11. kerrottavana presidentti Kekkoselle vihje hakeutua ylimmän neuvostojohdon puheille.

Lähteinä mm: Ahti Karjalainen - Jukka Tarkka, Presidentin ministeri (1989), s. 99 - 123; Timo Soikkanen, Presidentin ministeriö (2003), s. 232 - 233; Juhani Suomi, Kriisien aika (1992), s. 475 - 595 ja Pekka Visuri, "Noottikriisi 1961" teoksessa Suomi ja kriisit (2003), s. 50 - 73.